



## KARADENİZ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

BLACK SEA JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

İlkbahar 2024, Y.16, S.30, s.21-35

### Özgürlük Alanından Tahakküm Alanına: Theodor W. Adorno'nun Kant Eleştirisi *From The Field of Freedom to The Field of Domination: Critique Kant of Theodor W. Adorno*

DOI: 10.38155/ksbd.1358343

Araştırma Makalesi /  
Research Article

Makale Geliş Tarihi /  
Article Arrival Date  
**11.09.2023**

Makale Kabul Tarihi /  
Article Accepted Date  
**14.01.2024**

Makale Yayın Tarihi /  
Article Publication Date  
**30.06.2024**

#### KARADENİZ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Gülsima URTEKİN  
Erciyes Üniversitesi  
Sosyal Bilimler Enstitüsü  
[urtekingulsima@gmail.com](mailto:urtekingulsima@gmail.com)  
ORCID: 0000-0002-5873-3966

Doç. Dr. Serdar SAYGILI  
Erciyes Üniversitesi  
Edebiyat Fakültesi  
Felsefe Bölümü  
[serdarsaygili@erciyes.edu.tr](mailto:serdarsaygili@erciyes.edu.tr)  
ORCID: 0000-0003-1986-6448

**Etik Kurul Beyanı:** Bu çalışma, insanlardan veri ve örnek toplamayı gerektiren, anket, inceleme, alan çalışması ve deney içeren araştırmalar kapsamına girmediğinden etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.

#### Öz

Kant, özneyi transandantal yapıya dönüştürerek bir ahlak metafiziği geliştirmiştir. Kant ahlak anlayışı ile öznenin doğa üzerinde tahakküm kurmasını ve bu açıdan özgürleşmesini amaçlamıştır. Adorno, Kant'ın geliştirdiği ahlak sisteminin hem Kant tarafından verili olduğu ve hem de pratik hayata uygulanamaz olduğundan eleştirmiştir. Adorno bu durumu kültür endüstrisi kavramıyla açıklamaya çalışmıştır. Bu bağlamda kültür, seri üretim ve tüketim aracına dönüşerek özneyi de bu alan arasında bırakmıştır. Kitle kültürü olarak da açıklanan bu sistemde özne bir noktadan itibaren nesneyle özdeş duruma gelmiştir. Çünkü tüketim ve üretimin aracı olan insan, sistemin en önemli parçası haline dönüşerek hem üretimde hem de tüketimde nesneyle aynılaşmıştır. Kant'ın amaçladığı öznenin nesneye olan tahakkümü pratik hayatta ikisini aynı konuma getirdiği için özne üzerine tahakküm kurmanın yollarını açmıştır. Bu bakımdan Aydınlanma ile birlikte öznenin ayrıcalıklı konumunun özneyi özgürleştirilmesi beklenirken onu tahakküm nesnesine dönüştürmüştür. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, öznenin oluşturduğu özgürlük alanının kültür endüstrisi ile nasıl tahakküm alanına dönüştüğünü Adorno'nun eleştirel perspektifinden tartışmaya çalışmaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Adorno, Kant, Özgürlük, Araçsal Akıl, Tahakküm

#### Abstract

*Kant developed a metaphysics of morality by transforming the subject into a transcendental structure. With his moral understanding, Kant aimed for the subject to dominate nature and to be liberated in this respect. Adorno criticized the moral system developed by Kant because it was both given by Kant and not applicable to practical life. Adorno tried to explain this situation with the concept of culture industry. In this context, culture has turned into a mass production and consumption tool, leaving the subject among this field. In this system, which is also defined as mass culture, the subject has become identical with the object from a certain point. Because the human, who is the instrument of consumption and production, has become the most important part of the system and has become identical with the object both in production and consumption. The domination of the subject over the object, aimed by Kant, has opened the way for domination over the subject as it brings the two to the same position in practical life. In this respect, with the Enlightenment, while the privileged of the subject was expected to liberate the subject, it turned him into an object of domination. Therefore, the aim of this study is to try to discuss how the field of freedom created by the subject turns into a field of domination with the culture industry from Adorno's critical perspective.*

**Keywords:** Adorno, Kant, Freedom, Instrumental Reason, Domination

## Giriş

Adorno, Frankfurt Okulunun önemli temsilcilerinden birisidir. Hitler rejiminin yıkıcı olduğu dönemlerde Yahudi kimliğinden dolayı Alman akademisinden uzaklaşmak zorunda kalmıştır (Jay, 1992: 144). Bu süreçte Amerika'ya yerleşen Adorno, ülkenin yapısal dinamiklerini siyasal ve toplumsal bağlamda değerlendirmiştir. Adorno'nun toplum, toplumdaki politik yapılar ve bu yapılar arasında öznenin konumu üzerine geliştirdiği düşüncelerinde Max Horkheimer (1985-1973) oldukça etkili olmuştur. Zira Horkheimer, Adorno'nun Almanya'dan uzaklaşmasını ve Frankfurt Okuluyla tanışmasını sağlamıştır. Özellikle Frankfurt Okulu, Adorno ve Horkheimer'in eleştirel düşüncelerinin temelini oluşturmuştur. Nitekim *Frankfurt Okulu* adıyla bilinen çevre bu adlandırma yerine *Eleştirel Teori* adlandırmasını tercih etmişlerdir. Eleştirel Teorinin temel problemi yeni bir epistemoloji geleneği geliştirerek toplumsal sorunları sosyo-kültürel, tarihsel ve felsefi bağlamlarda tartışmaktır. Bu tartışmaların ereği ise bireyin diğer bireylerle, nesnelere ve doğayla kurduğu tahakküm ilişkilerini açığa çıkarmaktır (Odabaş, 2018: 214). Nitekim birey, doğada diğer bireyler ve nesnelere zorunlu etkileşim halindedir. Adorno, bu ilişkinin tahakküme dönüşmeye başlamasının nedenleri ve sonuçlarıyla detaylı olarak ilgilenmiştir.

Adorno ve Horkheimer Marx'ın görüşlerinin etkisiyle burjuvanın ayrıcalıklı konumuna ve proletarya üzerindeki tahakkümüne dikkat çekmiştir. Özellikle *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı eserlerinde kapitalist dünyanın demokratik olarak adlandırılan ülkelerinde faşizmin baskılandığı uykusundan uyandırıldığını düşünmüşlerdir (Jay, 1992: 150). Buna göre burjuva doğa üzerinde tahakküm kurmaya eğilimlidir. Aydınlanma ile beraber burjuvanın amaçları doğaya ve işçi sınıfına dayatılmıştır. Bilimsel rasyonellik ile insanların doğal ihtiyaçlarından yola çıkarak insanları tahakküm altına alan araçlara dönüşüm Aydınlanmayla başlamıştır (Baucher, 2013: 13). Adorno ve Horkheimer, bu yıkımların toplumsal yansımalarını Kültür Endüstrisi kavramıyla açığa çıkarmaya çalışmıştır. Adorno ve Horkheimer'a göre, Kültür Endüstrisi düzeneklerinin kurulmasıyla kitle bilinci, insanların eleştirel düşünme yeteneklerini bütünüyle yok etmiştir. Kültür endüstrisinin kurbanı olan insanların başkalarına uyma yatkınlığı ile faşizmin büyümesini sağlayan anti-Semitik mantalite arasında benzerlikler mevcuttur. Bu nedenle Adorno ve Horkheimer dönemlerinin en büyük problemi olarak kabul ettikleri ve eserleriyle aynı adı taşıyan *Aydınlanmanın Diyalektiği* sorunuyla ilgilenmişlerdir. Bu durumda temel problem araçsal aklın özdeşleştirme problemi olarak karşımıza çıkmıştır (Jay: 1992, 151). Dolayısıyla özdeşleştirme, öznenin nesneleşmesi ve nesneyle beraber kültüre bağımlı hale gelmesini esas almaktadır.

Adorno ve Horkheimer'a göre, Kültür Endüstrisinin yok edici etkisi insanları gerçek mutluluktan uzaklaştırmak suretiyle aldatıcı memnuniyetler yaratmaktadır. Kültüre koşulsuz itaat etmek ve sürekli kültürün belirlenimlerine göre eylemek insanlığı felakete sürüklemektedir (Çimen, 2020: 3). Bu açıdan Kültür Endüstrisinin asıl etkisi Aydınlanma karşısında değerlendirilebilir. Çünkü Kültür Endüstrisi, özgür bilinçlerin zincire vurulmasından ibarettir (Adorno, 2003: 6). Bu bağlamda bilinçlerin zincirleri ve Aydınlanmanın zihinsel süreçlerde kurduğu tahakkümleri açıklayabilmek için Adorno akademideki derslerinde Kant ahlakının yapısı ve bu yapının pratikteki etkilerini tartışmıştır. Adorno'ya göre, Kant'ın evrensel ahlak yasası ve bu yasadan önce temellendirmiş olduğu saf aklın eleştirisi transandantal algıyı temellendirmektedir. Transandantal algı biçimi de toplumdan uzak ama toplum içinde tayin edilmiş gibi özgürlüğü ve evrenselliği tayin etmektedir (Adorno ve Horkheimer, 2012a: 22). Buna göre Kant felsefesinde özgürlük fikri insanın kendi fikri gibi tanımlanmış ve bir bütün olarak evrensele atfedilmiştir. Özellikle Kant'ın özneye birtakım belirlenimlerle iyiliği istemeyi emretmesi Adorno'ya göre insanlara iyiliğin özünde var olduğunun empoze edilmesidir. Ancak Adorno'ya göre, insan özü gereği kötü olmamasına rağmen bazı durumlarda hayvanlardan daha dehşet verici olabilmektedir (Adorno ve Horkheimer, 2012b: 32). Bu durumda Kant'ın transandantal öznesi, pratik alandan uzak olmasına rağmen evrensel olanı temsiliyetinden dolayı Adorno tarafından eleştirilmiştir.

Öznenin pratik alanda evrensel olana doğru hareket etmesi, onu bireysel olandan uzaklaşma durumuyla karşılaştıracaktır. Çünkü evrensel olan temelde toplumsal ve kitlesel olanın üzerine ortaya çıkmaktadır. Bu durumda bireysel değerler ve farklılıklar bütün içinde erimeye ve zamanla yok olmayla karşı karşıya kalacaktır. Adorno'ya göre Kant, öznenin bu durumunu onun özgürlüğüyle bağdaştırdığında özneyi aldatmaktadır. Zira özne özgür olduğundan değil, zorunlu olduğundan eylemde bulunmaktadır. Bu durum toplumun bütününe sirayet ettiğinde kitle kültürü olarak adlandırılan durum ortaya çıkmaktadır. Nitekim toplumun bir parçası olarak öznenin yaptığı tercihler, alternatifler arasındaki seçimlerine karşılık gelmektedir. Bu durumda öznenin aklıdan kaynaklandığı sanısıyla bulunduğu eylem öncesinde belirlenmiştir. Eylemin pratiğe geçmesi öznenin özgürleştirdiğini değil, tahakküm nesnesine dönüştüğünü göstermektedir. Öznenin özgürlük alanının kategorik buyruk olarak verilmesi onu pratik alana geçmeden teoride tahakküm altına almış olmaktadır.

Bu çalışmanın ilk bölümünde Kant'ın özne ve özgürlüğü temellendirdiği ahlak öğretisinin çatışmaları Adorno bağlamında incelenecektir. Bu ahlak anlayışının teorik ve pratik alandaki konumu, özne ve öznenin özgürlüğünü temellendirmek için tikelden evrensele geçişi

sırasında aklın dönüşümü tartışılacaktır. İkinci bölümde Kültür Endüstrisi bağlamında öznenin amaçlanan özgürlüğü nasıl tahakküm alanına dönüştürdüğü incelenecektir. Çalışmanın çerçevesinden uzaklaşmamak adına öznenin tahakküm altına alınması konusu siyasal ve ekonomik bağlamda değil, toplumsal bağlamda değerlendirilecektir.

### Adorno Bağlamında Kant Ahlakının Çatışmaları

Modern felsefede bilimsel faaliyetlerle beraber doğanın bilinemez olduğu düşüncesinden hareketle insanın doğa üzerinde tahakküm kurması yaygınlık kazanmıştır. Bu dönemde özellikle Descartes'in çalışmalarıyla doğa, insan tarafından tahakküm altına alınması gereken pasif bir unsura dönüşmüştür. Buna paralel olarak Francis Bacon (1561-1626), '*bilgi güçtür*' ifadesi doğa üzerindeki egemenliğin ancak bilgi yoluyla gerçekleşebileceğini temellendirmiştir (Pehlivan, 2019: 12). Çünkü doğa üzerinde tahakküm ancak onun yasalar doğrultusunda açıklanmasıyla gerçekleşebilir. Bu bağlamda doğa yasalarının bilgisi öznenin gücünü temsil etmektedir. Aklın doğa üzerinde tahakküm kurması düşüncesi Aydınlanmacı düşünürler tarafından özgürlüğün nosyonu olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Kant'ın nedensellik kategorisi ile doğanın karşısına dengeleyici güç olarak özgürlüğü konumlandırması özgürlükten yola çıkarak aklın doğa üzerinde tahakküm kurmasını incelemiştir (Tüzen, 2020: 1042). Çünkü Kant, doğayı nedensellik ilkesi bağlamında açıklamaya çalışırken doğadaki düzensizliğe karşı aklı mutlak ve düzenleyici bir güç olarak geliştirmiştir. Kant, doğadaki nedenselliği kör kaderciliğe bağlamaktan ziyade özgürlükle ilk neden kavramına ulaştırmayı amaçlamaktadır (Kant, 2002: 118). Dolayısıyla Kant, teorik alandaki nedensellik ile pratik alanda bir düzen kurmayı amaçlamıştır. Bu amaç pratik olanın teorik olana baskın olması sonucunu doğurmuştur.

Adorno, Kant'ın ahlak anlayışını eleştirmeden önce teorik ve pratik ayrımı yapmaktadır. Bu ayrım esasen Kant ahlakının '*Pratik alanda mı yoksa teorik alanda mı?*' yer aldığını açıklama girişimidir. Aynı zamanda insanı ve onu geliştirmiş olduğu kültürü ahlak karşısında gözlemlemektir. Öncelikle Adorno, kültürü ahlakın karşısında konumlandırmaktadır (Adorno, 2012a: 20). Buna göre kültür ahlak tarafından eleştirilebilir ve böylece ahlak, eleştiri felsefesinin de temelini oluşturabilir. Bu durum Adorno'nun ahlak anlayışının ilk görünümünü vermektedir. Çünkü Adorno'nun felsefesi herhangi bir sistem geliştirmekten ziyade var olanların anti-sistemi olarak cereyan etmiştir (Bahrens, 2011: 156). Eleştirel Teorinin de temelinde yer alan bu düşünme sistemi Adorno'nun Kant eleştirisinin de arka planını açıklamaktadır. Zira Adorno, Kant'ın ahlak anlayışını eleştirirken doğrudan Kant sisteminde

mevcut çatışmaları ortaya koymuştur. Adorno'nun ele aldığı ilk çatışkı, Kant'ın teorik ve pratik alan arasında yaptığı ayrım olmuştur.

Adorno'ya göre, ahlak felsefesi ile pratik eylemde bulunma arasında zorunlu bir bağ vardır. Bu durumda ahlak, pratik alanın konusu olmasına karşın, ahlak felsefesi de teorik alanın konusu olmuştur. Çünkü ahlaki olan davranışlar incelendiğinde bu davranışların töre ya da gereğe uymak gibi bağlamlarda değerlendirildiği görülmektedir (Adorno, 2012a: 21). Sözelimi herhangi bir davranışın ahlaki olup olmadığı değerlendirildiğinde davranışın pratik hayattaki yansımaları değerlendirilir. Bu bağlamda hırsızlığın ahlaki değeri pratik hayattaki yansımalarıyla değerlendirilecektir. Malı çalınan kişinin pratik hayatta yaşadığı zorluklar göz önüne alındıktan sonra hırsızlığın ahlak dışı olduğu yargısı ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda ahlak, pratik alanda iyi ya da kötü olarak değerlendirilecek davranışlarken bunlar hakkında konuşmak teorik alanda ahlak felsefesinin konusunu oluşturmaktadır. Adorno'ya göre, önemli olan herhangi bir ahlak kuramı geliştirmek değil, var olan üzerine eleştirel düşünme biçimi geliştirmektir. Bu durumda Adorno için yeni bir eleştiri kapısı açılmıştır. Çünkü Kant, bir ahlak sistemi geliştirmiş ve böylece bir amaç için saf olana yönelmiştir.

Kant, ahlak sistemi kurarken teorik ve pratik ayrımı yapmasına rağmen öznenin aklını bu iki alan arasında bırakmıştır. Çünkü öznenin zihinsel süreçlerle kurduğu nedensellik bağları aklın kendisinden kaynaklanan çelişkilere ortam hazırlamıştır. Adorno'ya göre, Kant'ın bu durumu esasen iki çelişkiyi ortaya çıkarmaktadır. Birinci çelişki, aklın kendi yasalarıyla evrensel olması, ikinci çelişki kendi eylemleri sonucunda çelişkileri ortadan kaldırmasıdır. Buna göre, akıl sahibi olan özne hem nedensellik yasaları bağlamında evrenselliğin dayanağı hem de eylemleri sonucunda ortaya çıkan çelişkileri ortadan kaldıran ayrıcalıklı yapıya sahiptir. Bu bağlamda özne teorik alanda yasa koyucu durumundayken pratik alanda evrensele yönelik oluşabilecek çelişkileri ortadan kaldırmaya çalışır. Bu iki çelişkinin kaynağı evrenselin özneye indirgenmesi ve öznenin yine evrensele yönelik hareket etmesidir. Adorno, bu noktada evrensel ve tikel çıkarlar arasındaki çatışmaya dikkat çekmiştir. Çünkü tikel olan insanın çıkarları tikel çıkarlar olarak değerlendirilir. Bunun karşısına evrenselin yerleştirilmesi tikel ile evrensel arasında çatışmaya neden olacaktır (Adorno, 2012a: 27). Nitekim evrensel olan toplumsal çıkarlar problem olduğunda öncelikle bireysel çıkarları bastırmaya yönelik hareket edilmelidir. Aynı zamanda başlangıcı tikel çıkarlar olan ve transandantal benle oluşan evrensel, toplumsal çıkarlarda tikel olanı bastırma yoluyla onu alt etmiş olacaktır. Nihayetinde başlangıç noktası ve bitiş çizgisi arasında uyumsuzluk ortaya çıkmış olacaktır. Adorno, Kant'ın bu problemin farkında olduğunu ve bahsi geçen problemi evrensel ve zorunluluk düşüncesiyle örtmeye

çalıştığını ifade etmiştir (Adorno, 2012a: 27). Çünkü Adorno, Kant'ın teorik olanı nedenselliğe bağlı; pratik olanı da özgürlüğe bağlı temellendirdiğini düşünmektedir (Adorno, 2012a: 67). Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, evrenselin zorunlu olduğu olgusu karşısında başka olanın hesaba katılmamış olmasıdır. Adorno'ya göre Kant, sistemin kusursuz işleyebilmesi için öznenin hareket etmesine rağmen başka olanı değerlendirmeden evrensel ve zorunlu olanı temellendirmiştir. Böylece kurulması amaçlanan ahlak anlayışının uygulanabilirliğini sekteye uğratmıştır. Adorno, *Teori ve Pratik Üzerine* adlı çalışmasında şu ifadeleri kullanmıştır: “Çarkları işler halde tutmak için elzem olan aklın başka olanı da içermesi zorunludur. İnsan düşünmeye başladığında salt reproduksiyonda takılıp kalamaz. Gerçekte illaki böyle olduğu anlamına gelmez bu, ama insanın başka olanı hesaba katmadan düşünmesi mümkün değildir” (Adorno ve Horkheimer, 2012b: 12).

Anlaşılabileceği üzere Adorno'ya göre, öznenin başka olanı düşünmeden salt kendinden hareketle düşünmesi olanaklı değildir. Özne, teoride evrensel olanı temsil edebileceği düşüncesi pratikte beklenen sonucu getiremeyecektir. Bu durum evrensel ve zorunlu olan ahlak yasasının başka bir çatışmasını göstermektedir. Adorno, Kant'ın evrensel ve zorunlu ahlak yasasının çatışmasını da özgürlük ve zorunluluk bağlamında açıklamıştır. Çünkü son durumda evrensel ve zorunlu olan özdeş olma durumundadır. Sözelimi öznenin herhangi bir eylemde bulunması ilgili eylemin başka türlü olamayacağından kaynaklandığı için zorunlu olarak ona boyun eğmesi yoluyla gerçekleşmiştir (Adorno, 2012a: 131). Bu durumda özgürlük kendi kendini yok etmiştir, çünkü özne zorunlu olarak yasaya yönelik hareket etmiştir. Bu zorunluluk durumu Adorno'ya göre, Kant tarafından kategorik buyruk olarak bize verilmiştir. Adorno, Kant'ın dünyayı kendi tasarımına göre düzenlemek istediğini böylece mümkün olduğunca her şeyi yönetmeye çalıştığını ifade etmiştir (Adorno, 2012b: 16). Dolayısıyla bize verili olan Kant'ın özne üzerinden temellendirdiği ve yine özneye kendi saf aklından kaynaklanmış gibi geliştirdiği ilkelerdir.

Adorno'ya göre Kant ahlakı, buyruk niteliğinde nesnel özgürlük yasalarıdır. Kategorik buyruk ve insanlar arasındaki mesafe de yasa, saygı, ödev gibi baskıcı kavramlarla temellendirilmektedir. Bu bağlamda özgürlük ve yasanın içiçe geçme durumu ortaya çıkacaktır ki bu durum hiçbir istisnaya yer vermeyen düzenleyici yasa ile insanlar üzerinde kısıtlayıcı rol oynayacaktır. Yasa bu noktada özgürlüğü koruma görevinde olmasına rağmen özgürlüğü ortadan kaldırma eğilimindedir (Tüzen, 2020: 1052). Böylece ahlak alanında bilimsel olanın ötesine geçmek amaçlanmıştır (Adorno, 2012a: 42). Çünkü Adorno'ya göre, şayet özgürlük ilkesi olumlu bir biçimde devreye girerse ve kendini nedensellikten kurtarabilirse doğa alanı bir

kaosa dönüşecektir ki Kant'ın amacı da burada yatmaktadır. Doğada çıkan kaosu önlemenin çıkış yolu da ahlak yasasına uymak ve ona saygı göstermektir. Adorno bu durumu şöyle izah etmiştir: “*Kant Yargı Gücünün Eleştirisi'ndeki çeşitli pasajlarda gayet net bir şekilde, akıl ilkesine tam da doğanın bu kaotik düzensizliğine direnme görevini vermiştir. Öte yandan, eğer yasa evrensel, bu doğadan yüksek bir şey olması imkânını sona erdirir. Bu da demektir ki insanlar bu kör doğanın birer parçasından başka bir şey değildirler ve ondan kaçamazlar. Dolayısıyla, akıl yasaya evrensel uyum gibi bir şeyi gerektirir, çünkü akıl bu kör, amorf güce ancak yasaya bir şekilde uyuluyorsa direnebilir. Aynı sebeple akıl özgürlüğü de gerektirir, çünkü doğanın amorfluğu karşısında olası tek dengeleyici karşı güç özgürlüktür. Kant'ın bu paradoksal özgürlükten doğan nedensellik kurgusunu geliştirmek zorunda kalmasının asıl derin nedeni işte bu ikili güçlüktür; insani olanın alanının ne yasaya mutlak biçimde uyararak ne de mutlak özgürlük içinde var olamayacak oluşudur*” (Adorno, 2012a: 59).

Öte yandan Adorno, Kant felsefesinin bütününde diyalektik yapıların bulunduğunu ve Kant'ın bu diyalektik yapılarla *kendi kendini düzeltmeyi* amaçladığını ifade etmiştir. Sözelimi özenin eyleminin evrensel olanla çelişmemesi gereklidir. Bu durumda evrensel olan bize evrenseli vermez. Tek tek özenin eylemi bize evrensel olanı verebilir. Bu bağlamda evrensel olanın ilkesinin belirlenmesi gereklidir. Kant bu çıkmazdan da *iyiyi istemeye* kurtulmayı amaçlamıştır. *Ancak iyiyi istemenin kaynağı nedir?* Kant, bu noktada iyiyi istemeyi insan olanın özüne indirgemıştır. Çünkü isteme, haz ve acıdan bağımsız pratik bir yasayla belirlenir böylece akıl yasa koyucu olarak geliştirilmiştir (Kant, 1999: 38). Adorno bu durumu verili olmayla eleştirmiştir. Adorno'ya göre, Kant ahlakının ilkeleri bize Kant tarafından verilmiştir. Bu durum da esasen pratiğin teoriye önceliğini göstermektedir. Adorno bu konudaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: “*...Kant'ın öğretilerine göre ahlak yasası bana verilmiştir, bir olgudur; deneyim bana ahlaki davranmam gerektiğini öğretir. Ama bu deneyimin beni tutarsızlıklara sürüklememesi için şunu da içerir bu öğreti: Bu metafizik kendiliklerin varlığını kabul etmeliyimdir ki — Kant felsefesinin en büyük paradokslarından biridir bu— ben Tanrı var diye özgürce hareket ediyor olmayayım da, Tanrı ben özgürce hareket edebileyim diye varolsun. İlişki bütünüyle tersine çevrilmiş, bunun sonucunda da pratik mutlak öncelik kazanmıştır. Burada geliştirdiğim tezin, yani Kant'ın felsefesinde pratiğin teoriye göre öncelikli olduğu fikrinin fiili gerekçesi budur*” (Adorno, 2012a: 70).

Görüldüğü üzere Adorno'ya göre, Kant öğretisi temelde pratiğin önceliğini göstermek için verili olandan hareketle inşa edilmiştir. Verili olma durumu aklın kendi ilkelerini belirleme ve bu belirlenimle amaçlar oluşturmasını gerektirmektedir. Esasen Adorno için Kant'ın



öğretisinde pratik alandaki esas problem bu noktadan itibaren başlamıştır. Çünkü öznenin yasa belirleyici olma durumu amaçlar krallığını ortaya çıkarmıştır. Özne hem kendi ilkelerinin belirleyicisi hem de bu yasanın evrensel olana uygunluğunu ölçen ölçüte dönüşmüştür. Aynı zamanda evrensel olan zorunlu olanı da temsil etmektedir. Bu bağlamda akıl sahibi varlık kendi ilkelerini ve aynı zamanda genel yasaları düşünemez. Böylece genel olarak varsayılan yasaları kabul etmek zorunda kalmıştır (Kant, 1999: 31). Adorno'ya göre Kant, amaçların araçlarla bağlantısını sadece akla yüklemiştir. Bu noktada da amaçlar yetisi olarak irade, arzu yetisi olarak belirlenebilir. Çünkü amaçlar her defasında arzulama yetisini ilkelere göre belirleyen nedenler olarak ortaya çıkmaktadır (Adorno, 2012a: 127). Şayet arzular amaçları belirler ve araçlar da amaç için kendi içinde barındırdığı çelişkileri ortadan kaldırmak üzere düzenlenirse amaçlar krallığı pratik hayatta yıkımlara neden olacaktır. Bu durum burjuvanın amaçlar krallığı ile hem doğa üzerinde hem de proletarya üzerinde tahakküm kurmasında olanak tanıyacaktır.

### **Araçsal Aklın Özgürlük Alanında Tahakküm Kurması**

Adorno'ya göre, Kant ahlaki burjuva ahlakını temsil etmektedir. Çünkü, Kant'ın da dahil olduğu burjuvanın yalıtılmışlığı Kant sonrası dönemlerde insanların farklı yollarla elde ettiği iktidar hissiyatının alt yapısını oluşturmaktadır (Adorno, 2012a: 99). Nitekim öznenin mutlaklaşması ve evrensel donanımları sayesinde en güçlü olanın iktidar sahibi olarak geriye kalanları yoksullaştırması ve toplumsal bir nesneye dönüştürmesi söz konusu olmuştur (Claussen, 2003: 186). Adorno ve Horkheimer, Aydınlanma ile beraber burjuvazinin yükseldiğini böylece transandantal özneye biricikliğe erişen bireyin, kendisi için kurban seçtiğini ifade etmiştir. Çünkü araçsallaşan aklın, kendi isteğine ters düşen tahripkâr etkilerinin yanında doğayı tahakküm altına alması söz konusudur. Adorno ve Horkheimer, bu durumu faşizmin mitik geçmişinin yeniden sahaya çıkışı olarak değerlendirmiştir (Jay, 2001: 41-42). Bu düşünce faşizme dair ikna edici görülme de liberal kapitalizmin yerini araçsal aklın hükümdarlığı ile *şeyleşmiş* bir toplum düzenine bıraktığı görülmektedir (Adorno, 2007: 13). Adorno ve Horkheimer'a göre, Marksist yazarlar *yabancılaşma* ve *şeyleşme*'yi vurgulayarak genellikle özgür seçim yapabilen, kendi iradelerini ortaya koyabilen entellektüeller robotlaşan kitlelere ters düşmektedir (Lunn, 2010: 97). Bu bakımdan Adorno ve Horkheimer Aydınlanmayı iki sebepten dolayı vadetmiş olduğunun tersi bir tabloya dönüştüğünü ifade etmiştir. Bunların ilki, doğanın kontrol altına alınması gerekirken insanın kontrol altına alınması, ikincisi de aklın araçsallaşması ile her şeyin soyut eşdeğerine indirgenmiş olmasıdır (Bahadır, 2019: 83). Bu tersine dönüşler Adorno ve Horkheimer tarafından öznenin şeyleşme aracılığıyla toplum tarafından tahakküm altına alınmasının yollarını açmıştır (Jay, 2001: 41). Bu bağlamda Kant'ın



başlatmış olduğu öznenin evrenselliği pratik alanda bireysellikten uzaklaşan kitlesel bir yapıya dönüşmüştür.

Esasen Aydınlanma ile amaçlanan bireysellik, Orta Çağ'ın mitolojik yapısının yerini yeniden bilimsellik ile inşa etme girişimidir. Bu durum mitolojik olana yönelik oluşan korkunun bilimle aşılması anlamına gelmektedir. Ancak Aydınlanma bu noktada bireysellikten tamamen uzaklaşarak tüm tikelleri evrensel içinde yok etmiştir. Böylece bireysel farklılıklar göz ardı edilerek benzer olanların aynı potada eritildiği birer tahakküm dünyasına dönüşmüştür (Bahadır, 2019: 79). Şu halde Aydınlanma Orta Çağ geleneğinde mevcut olanı yıkmaya çalışırken tektipliğe kapı aralayan birer makinaya dönüşmüştür. Adorno ve Horkheimer bu durumu özne ve nesnenin özdeş sayılması ve böylece insan ve diğer varlıklar arasındaki farkın ortadan kalkması olarak değerlendirmiştir (Adorno ve Horkheimer, 2014: 49).

Adorno, özne ve nesne arasındaki özdeşliği açıklayabilmek için öncelikle özne üzerindeki anlamsal bulanıklığa dikkat çekmiştir. Bu bağlamda Adorno'ya göre özne, özel ve genel anlamda anlam bulanıklığı içindedir. Çünkü özne özel anlamda bireysel, genel anlamda bilinç olarak incelenebileceğinden dolayı bir anlam karmaşası yaşamaktadır. Bu durumda özne kavramı bazı durumlarda evrensel olanın temsiliyetinden dolayı bireysel farklılıkların bastırılıp henüz açıklığa kavuşturulmamış olmasıyla reel dünyada tanım açısından yetersiz kalmıştır (Jay, 2001: 74). Şayet özne ve nesne arasındaki özdeşlik problemi incelenecekse öncelikle öznenin ne olduğu kesinleşmelidir. Ancak Adorno öznenin ne olduğunu açıklamak yerine tikel ve genel arasındaki farkı ortaya koymaya çalışmıştır. Bu bağlamda Adorno açısından öznenin nesneyle arasındaki farkından ziyade öznenin kendi var oluşu ve toplumsallığı önem taşımaktadır.

Adorno ve Horkheimer'in temel arzusu tikel olana genel içinde hareket alanını açmak ve genelin tikel üzerindeki baskısını yıkmaktır. Bu noktada genel olarak bahsedilen *toplumsal yapı*, *totalite* ve *düzendir* (Soykan, Keskin ve Dellaloğlu, 2003: 52). Bahsi geçen yapılar öznenin bireysel farklılıklarını ertelenmiş ve onu tahakküm altına almıştır. Adorno ve Horkheimer bu durumda geneli yok saymamıştır. Tikel olan özne genelin içinde var olmak durumundadır. Öznenin hem tikel hem de genelin içinde değerlendirilmesi iki alanı da gerekli kılmaktadır. Çünkü birisi olmadan öteki var olamaz (Jay, 2001: 103). Bu noktada tikel ile genel arasında parça bütün ilişkisi mevcuttur. Parçalar halinde tikel bireyden sınıfa kadar genelin içinde mevcuttur. Ancak ona kendini teslim etmeden varlığını muhafaza edebilir. Aynı zamanda geneli kendi talepleri doğrultusunda değişime zorlayabilir (Soykan, Keskin ve Dellaloğlu, 2003: 61). Dolayısıyla Adorno ve Horkheimer, özneyi toplumdan bağımsız değerlendirmemiştir.

Öznenin kendi nitelikleriyle beraber değerlendirilmemesi durumu Aydınlanmanın akılsallığı ve tikelin evrensel içinde değerlendirilmesinin sonucudur. Adorno'ya göre araçsallaşan akıl, öznenin duyuşsal, toplumsal ve tarihsel özgünlüğünü tahakküm altına almaktadır. Bu durumda da öznenin amaçları kendini korumaya odaklanmaktadır. Tikeller üzerine hüküm vermek ve araçlarla beraber amaçlar üzerine rasyonel düşünme imkanı kalmadığında akıl kendi başına bir amaç haline gelmek zorunda kalmaktadır. Bu durumda akıl özgürlüğün aleyhine işlemeye başlayacaktır (Adorno, 2007: 14). Çünkü akıl karşıt bir durumda karşılaştığında hayatta kalabilme içgüdüleriyle doğaya tahakküm kurmak zorundadır. Nitekim evrensel olan tikelin hakikati üzerinde ısrar edince onu kendi karşıtına dönüştürmüştür (Adorno, 2005: 31). Adorno'ya göre, öznenin psikolojik belirlemeleri üzerinden dışsallık ögesine dönüşmesi onun içe dönük dürtülerinin dışa dönük olana düşmanlaşmasına ve katılaşmasına neden olacaktır (Adorno, 2012c: 61).

Adorno'ya göre araçsal akıl kavramı *metanın şeyleşmesini* psişik bastırma ile birleştirerek toplumsal tahakküm ve doğaya hükmetmeye kadar emeği de mahkûm eden bir sisteme dönüşmektedir. Bu durumda akıl doğayı matematiksel inceleyebilir ve böylece insan müdahalesine indirgenebilen bir yapıyı da beraberinde getirmektedir. Adorno ve Horkheimer'ın tikelden genele olan eleştirisi bu noktadan itibaren farklı bir boyuta taşınmaktadır. Çünkü tikel özdeş amaca yönelik aşkın karakteri yaratana kadar korkunç şeyler yapmaya başlamıştır (Baucher, 2016: 58). Bu korkunç şeyler arasında Modern kapitalist toplumun ekonomik örgütlenişi ve araçsal aklın bu nihai amacı gerçekleştirebilmek için örgütlenişi mevcuttur. Çünkü kapitalizmde üretim, piyasa için üretilen mallar insanların ihtiyaçlarını karşılamak için değil, daha fazla kar elde etmek içindir. Bu durumda kullanımdan ziyade daha fazla sermaye için gelişen kapital ekonomi, üretimi evrensel bir yapıya dönüşmüştür. Bu dönüşümün kaynağını Adorno ve Horkheimer Kültür Endüstrisinde incelemiştir. Bu bağlamda kültür, insanların hükmedemediği ancak zorunlu tüketicisi olduğu bir alan olarak görülmüştür (Adorno ve Horkheimer, 2011: 114)

Adorno ve Horkheimer, Kültür Endüstrisi üzerine incelemeler yaptıktan sonra kültür ürünlerinin metalaşarak kapitalizmin temel yasalarına tabi bir endüstri alanını oluşturduğunu saptamıştır. Zira kültür, insanların yetenek ve istekleri sonucunda oluşan bir özgürlük alanına değil, tahakküm alanına yönelik dönüşüm yaşamıştır. Kültür, meta üretimi sektörüne dönüşerek hiç olmadığı kadar birleşmiş ve bütünleşmiştir. Bu durumda sinema, radyo ve dergiler hepsi bir arada söz birliği içinde hareket etmektedir. Kültürel üretim de bu sistem içinde kapitalist ekonominin ayrılmaz parçası haline gelmiştir (Adorno, 2007: 19). O halde insanların özgürlük

alanını temsil etmesi beklenen kültür bir sistemin çarkında insanları tahakküm altına almıştır. Kant'ın özneye evrenselde açtığı yer pratik hayatta araçsallaşmış aklın tahakküm altına alınmasıyla sonuçlanmıştır. Bu durumda Adorno, kültür ile pratik hayat arasındaki farkın ortadan kalktığını ifade etmiştir. Zira ampirik hayat, hayatı duyuşsal mutluluk ve özgürlük idealinden uzaklaştırmış bunun sonucunda *dönüşüm yanılısaması* yaşatmıştır (Adorno, 2007: 22). Bu yanılışlık düşüncesi özgürlükten yoksun olunmasına rağmen otoriteye olan inançtan beslenmektedir (Adorno, 2006: 74). Ancak, insan kültür endüstrisi içinde yanılısamlar sayesinde düşünme yetisini kaybetmez. Daha tehlikeli boyuta ulaşarak isteklerini bastırır, böylece kitle kültürüne katılım sağlar. Adorno bu durumu reklamların zaferi olarak değerlendirmiştir. Çünkü tüketici, reklamlardaki sunumun sahte olduğunun farkında olması rağmen bastırılması zor bir arzuya metaları almaya başlamıştır (Adorno, 2007: 23). Bu durumda insan sistemin önemli bir parçası haline gelerek birer tüketim aracına dönüşmüştür. Adorno'ya göre, Kültür Endüstrisi özneyi başka bir toplumun hayalini kuramayacak kadar tahakküm altına almıştır (Soykan ve diğerleri, 2003: 54). Özne içinde bulunduğu tahakküm alanından kurtulamaz, zira tahakküm artık özneye aynı şeydir (Adorno, 2014: 55).

Adorno, insanın bir sistemin içinde aldatılmışlığını *Sahicilik Jargonu* adlı eserinde jargonun basmakalıp laflarıyla öznel heyecanlar temin etmesiyle bağdaştırmıştır. Adorno'ya göre insanlar basmakalıp laflarla esasen yaptığı şeyi yapmıyormuş gibi davranarak özgür olduğunu düşünmektedir. Başkaları için çalışan bağımlı ya da ekonomik olarak zayıf kimselerde jargon bir meslek hastalığı olarak mevcuttur. Meslek hayatlarındaki dokunuşlarını dahi öznel heyecanla belirlerler (Adorno, 2012c: 20). Jargon insana evrensellelikle damgalanan burjuva kökenli evrenselin güvenilir olduğunu dayatmaktadır. Böylece insan kendisinden kaynaklandığını düşünerek esasen toplumsal sözleşmeye dahil olmaktadır (Adorno, 2012c: 22). Adorno bu noktada jargonun durumunu siyasi bir boyuta taşıyarak Hitler rejiminin de bu sisteme dahil olduğunu düşünmüştür. Çünkü Hitler diktatörlüğü demokrasi adı altında hüküm sürerken insanları bütün için var olduğuna ikna etmek istemiştir. Bu durum diktatörlüğün de jargonla iş birliği içinde olduğunu göstermektedir (Adorno, 2012c: 65).

Anlaşılabacağı üzere Adorno'ya göre tahakküm kurma meselesi insanın var olduğu her alana sirayet etmiştir. Nesne ile öznenin özdeş sayıldığı kapitalist düzende üretim ve tüketimin hızla artması sonucunda nesne ve özne hızlı bir tüketim unsuruna dönüşmüştür. Bu durum nesneyi değersizleştirdiği gibi özneyi de değersizleştirmiştir. Şayet özne içinde bulunduğu çarkın farkındaysa bu durum öznenin sahip olduklarına rahatsız bir vicdanla tutunmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü Adorno özneyi toplumdan bağımsız

değerlendirmemiştir. Bu durumda toplumsal olan özneyi doğrudan ve dolaylı olarak etkilemek durumundadır. Toplum yanlış kabullerle hareket ediyorsa özne o yanlışın merkezinde bulunmak durumundadır. Kant, evrensel bir yasa geliştirerek herkes için iyi olanı temellendirmeye çalışırken esasen özneyi tahakküm altına almıştır. Bu bağlamda özne sistemin dışına çıkamadığı için ancak eleştirel bir yapıyla farkındalık kazanabilir. Bu farkındalık özneyi toplumdan koparamadığından dolayı yanlış olan yapılanmayı da iyileştiremez. Nitekim bu durum Adorno'nun en temel yargısı da temellendirmiş olacaktır. Çünkü Adorno'ya göre, *yanlış yaşam doğru yaşanamaz* (Adorno, 2005: 41).

### Sonuç

Keşifler ve icatlar insanların doğa üzerindeki egemenliğinin ilk örnekleri sayılmaktadır. Ortaya çıkan ürünler ya da elde edilen yeni bilgiler insanların doğayı tahakküm altına almaysıyla tahrip etmesine neden olmuştur. Çünkü doğaya karşı üstünlük kazanan insanlar elindeki gücü her geçen gün geliştirmeye ve daha çok güçlenmeye eğilimlidir. Özellikle bilimsel faaliyetlere olan ilginin artmasıyla insanların doğa üzerindeki etkisi de sürekli olarak artmaktadır. Çünkü doğadaki bilinmezlik aydınlatılınca öznenin hakimiyet alanı aydınlatılmış olacaktır. Kant, doğayı nedensellik bağlamında açıklarken doğada gördüğü düzensizliğin karşısında akıllı mutlak düzenleyici olarak geliştirmiştir. Bunu sonucunda akıl mutlak otorite olacak ve akıl yoluyla özne doğa üzerinde kendisi için mutlak özgürlük alanı açacaktır.

Kant'ın özne için açtığı özgürlük alanı akıldan hareketle evrensel geçişi temsil etmektedir. Akıl bu durumda hem öznenin yasalarını hem de evrensel olanı belirleyen bir araca dönüşmüştür. Araçsal akıl, son durumda ürettiği yasaları evrensel olmasından dolayı zorunlu olmaya tabi tutmuştur. Çünkü yasa kategorik buyruk niteliğinde ve zorunlu olması bakımından da yasaya saygıyı beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda Kant, özgürlüğün aklın kendi ilkelerini belirlemesi, bu ilkelerin aynı zamanda evrensel olması ve bu ilkelere zorunlu olarak uyma yoluyla gerçekleşeceğini temellendirmiştir. Şu halde Kant'ta özgürlük ve zorunluluğun aynı anda sisteme dâhil olması özgürlük düşüncesini pratik alana geçmeden teorik alanda yok etmiştir. Çünkü yasa özgürlüğü korumaya başladığı anda özgürlüğü ortadan kaldırmıştır. Adorno, Kant sistemindeki teorik problemleri açığa çıkardıktan sonra pratik alandaki yansımalarını da eleştirmiştir.

Adorno yaşadığı dönemin ve yetiştiği akademik çevrenin etkisiyle toplumdaki burjuva ve proletarya arasındaki sınıf farkını Kant sistemine benzerliği bağlamında eleştirmiştir. Çünkü ona göre, Kant ahlakı burjuva ahlakını yansıtmaktadır. Bunu dayanağını ise burjuvanın

ayrıcılık konumu ve proletarya üzerindeki tahakkümü oluşturmaktadır. Adorno iki sınıf arasındaki çatışmayı pratik alanda tahakküm üzerinden açıklamaktadır. Kant, özneyi başka olanı düşünmeden temellendirmesi ile özneyi toplumsal olandan uzaklaştırmıştır. Adorno'ya göre, Kant'ın bu açıdan geliştirmiş olduğu tikel çıkarlar, tümel olanla çelişince dışsal olana yönelik düşmanlaşma kaçınılmazdır. Bu durumun toplumsal yaşamdaki karşılığı burjuvanın proletarya üzerinde tüm haklara sahip olduğu düşüncesidir. Adorno, iki sınıf arasındaki çatışmayı özne ve nesne özdeşliği bağlamında değerlendirmiştir. Çünkü kapitalist bir toplumda içinde alım ve satım öznenin nesneyle ilişkisi bağlamında gerçekleşir. Adorno, Kültür Endüstrisi kavramı üzerinden bu sistemin esasen özne merkezli geliştiğini göstermeye çalışmıştır. Kültür endüstrisi öznenin çıkarları doğrultusunda düzenlendiği için artık pazar için üretilen metalara dönüşmüştür. Çünkü kültür, tümel tarafından özgürlüğü işgal etmiş amaçlar doğrultusunda dönüşüm sağlayan bir yapı haline gelmiştir. Mevcut yapılanma içinde en önemli unsur öznenin sistem içindeki görevleridir. Özne temelde özgür olduğu yanılsamasıyla manipüle edilmektedir. Nitekim özne, kendisi için üreten üretmediği sürede de tüketim yaparak kendi ürettiklerinin kölesi haline gelmiştir. Sonuç olarak özne, mevcut konumunu sorgulamadığı için artık özne gibi görünen nesnelere evrilmiştir.

Adorno, öznenin sadece nesneyle özdeşliği sonucunda tahakküm altına alınmadığını aynı zamanda aklın da tahakküm altına alındığını ileri sürmüştür. Çünkü Kant'ın yasaları bizlere Kant tarafından verilmiştir. Daha iyi bir yaşam için özneye atfedilen hem kendisi hem de evrensel için iyiyi isteme verili olandır. Bu durumda Kant tarafından akıl tahakküm alınmış ve özne özgürlükle aldatılmıştır. Burada Adorno'nun amacı, getirdiği eleştirilerle özneye mevcut konumunu sorgulama alanı oluşturmaktır. Ancak Adorno bu nokta özneyi sadece sorgulama aşamasında bırakmıştır. Çünkü Adorno öznenin toplumsal yaşamı ya da özgürlüğü için sistem geliştirmemiştir. Adorno başından bu yana çalışmalarında yanlış konumlandırılan hayatın doğru yönetilemeyeceği ve yönlendirilemeyeceği kanısındadır. Bu durumda özne nasıl yaşamalıdır? Adorno'ya göre, yaşamın içinde mevcut yanlışların eleştirilmesi suretiyle toplum içinde özneye yer açılmalıdır. Bu durum ancak öznenin eleştirel yaklaşımıyla gerçekleşebilir. Bu bağlamda öznenin toplumsal yapılardaki konumunu sorgulayacak aklın eleştirel işlevinin geliştirmesi gerekmektedir. Burada göz ardı edilmemesi gereken başka bir realite ise Adorno'nun Kant eleştirisi yaparken özneye öz eleştiri yapmayı empoze etmesidir. Bu ise başka bir tartışmanın konusu olarak karşımızda durmaktadır.

**Yazar Katkıları:** Araştırmanın yazarları tüm süreçlerde yer almışlardır.

**Çıkar Beyanı:** Yazarlar arasında çıkar çatışması olmamıştır.

### Kaynakça

- Adorno, T. W. (2003). Kültür endüstrisini yeniden düşünürken (B. O. Doğan, Çev.). *Cogito Dergisi* (36), 76-83.
- Adorno, T. W. (2012a). *Ahlak felsefesinin sorunları* (T. Birkan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Adorno, T. (2007). *Kültür endüstrisi kültür yönetimi* (N. Ünler, M. Tüzel ve E. Gen, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Adorno, T. W. (2005). *Minima Moralia* (O. Koçak ve A. Doğukan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Adorno, T. W. (2014). *Negatif diyalektik* (Ş. Öztürk, Çev.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Adorno, T. W. (2012c). *Sahicilik jargonu Alman ideolojisi üzerine* (Ş. Öztürk, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Adorno, T. W. (2006). *Toplum üzerine yazılar* (M. Y. Öner, Çev.). İstanbul: Belge Yayınevi.
- Adorno, T. W. ve M. Horkheimer, (2014). *Aydınlanmanın diyalektiği* (N. Ülner ve E. Ö. Karadoğan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Adorno, T. W. ve M. Horkheimer, (2012a). *Toplum üzerine bir tartışma* (O. Kılıç, Çev.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Adorno, T. W. ve M. Horkheimer. (2011). *Sosyolojik açılımlar* (M. S. Durgun ve A. Gümüş, Çev.) Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Adorno, T. W. ve M. Horkheimer. (2012b). *Teori ve pratik üzerine bir tartışma* (O. Kılıç, Çev.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Adorno, T. W. (2012b). *Walter Benjamin üzerine* (D. Muradoğlu, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bahadır, M. (2019). *Theodor W. Adorno'da kültürün metalaşması*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Bahrens, R. (2011). *Adorno sözlüğü* (M. Tüzel, Çev.). İstanbul: Versus Yayınları.
- Boucher, G. (2016). *Yeni bir bakışla Adorno* (Y. Başkavak, Çev.). İstanbul: Kolektif Yayınları.
- Claussen, D. (2003) *Son deha Theodor W. Adorno* (D. Muradoğlu, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çimen, Ü. (2020). “Kültür Endüstrisinin Yeniden Üretiminde Kitle İletişim Araçlarının Görevleri: Theodor W. Adorno Değerlendirmesi”. *Uluslararası Toplum Araştırma Dergisi*, (29), 2316-2345.
- Jay, M. (2001). *Adorno* (Ü. Oskay, Çev.). İstanbul: Der Yayınları.
- Jay, M. (1992). “Theodor W. Adorno: ‘örselenmiş bir hayat’” (Ü. Oksay, Çev.). *Marmara İletişim Dergisi* (1), 139-169.

## Özgürlük Alanından Tahakküm Alanına: Theodor W. Adorno'nun Kant Eleştirisi

---

- Kant, I. (1999). *Pratik aklın eleştirisi* (İ. Kuçuradi, Çev.). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Kant, I. (2002). *Prolegomena* (İ. Kuçuradi ve Y. Örnek, Çev.). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Lunn, E. (2010). *Marksizm ve modernizm* (Y. Alogan, Çev.). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Odabaş, U. K. (2018). Frankfurt Okulu ya da eleştirel teori üzerine. *Dört Öge*, 211-233.
- Pehlivan, M. "Francis Bacon'un Ortaya Koyduğu Hakikat Ölçüsü ve Bilgi Kaynağı Çerçevesinde Yenidünya İnsanı Sorunsalının Çözümü". *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 10-17.
- Soykan, Ö. N., Keskin F ve Dellaloğlu. B. F. (2003) Adorno ve Yapıtı. *Cogito Dergisi*, (36), 37-64.
- Tüzen, M. A. "Adorno'da Kant'ın Özgürlük Kavrayışının Eleştirisi". *Beytülhikme* (3), 1041-1060.